

Еуропа халықтары мен Түркі әлемі арасында діни, мәдени және өркениеттік диалогтың дамуындағы Ұлы Жібек жолының рөлі¹

*Н. Абдукадыров^a, А. Шокатова^b, Ғ. Мырзахмет^c, Б. Сиздиков^d

^aӘл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0000-0002-6811-9871

(E-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru). *Байланыс үшін автор nurjigit.85.kanuni@mail.ru

^bА.К.Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0009-0007-0433-9852

(E-mail: gala_19.80@mail.ru)

^cҚожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан Республикасы

ORCID: 0009-0001-8786-7074

(E-mail: aisek85@mail.ru)

^dҚожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан Республикасы

ORCID: 0000-0001-8115-5810

(E-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz)

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:

Ұлы Жібек жолы, Батыс, Шығыс, Еуропа, түркі әлемі, дін, мәдениет, өркениет, сауда, байланыс.

Еуразия тарихында Ұлы Жібек жолы ежелгі дәуірден бастап Батыс пен Шығыс арасында диалогтың негізгі күретаымы саналды. Соның ішінде Батыс елдері мен түркі халықтары арасындағы материалдық-мәдени және рухани байланыстар тарихта өзінің терең ізін қалдырды. Бұл Шығыс пен Батыс мәдени байланысы мен өркениеттердің қақтығыстарының өзара үлкен бір көрінісі саналады. Сондай-ақ, бұл түркі халықтарының діні мен мәдениетінің тарихындағы үлкен бір тарихи сабақтастықтың дәлелі болып табылады. Тарихи тұрғыдан Жібек жолы Шығыста Қытай мен Батыста Еуропа елдері арасындағы экономикалық және мәдени алмасудың көпірі қызметін атқарып, ол сонымен бірге Шығыс мәдениетін Орталық Азия, Батыс Азия, Парсы мәдениеттерімен, тіпті ежелгі Грек және Рим мәдениеттерімен тығыз байланыстырды. Ұлы Жібек жолы бойындағы әртүрлі аймақтарда көптеген діндер таралып, олар бір-бірімен тату өмір сүріп, бірге дамыды. Олардың ілімдері өзара сіңісіп, тұтасып отырды. Түркі халықтары мен Еуропа халықтарының арасында діндер мен этноконфессиялар бір-бірінің даму формаларын қабылдады. Мұның бәрі Ұлы

FTAMP 03.09.25

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-33-57>

¹Ғылыми мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің ЖТН BR28713129 «Қазақстанға Ислам дінінің енуін және таралуын археологиялық және жазба деректер негізінде зерттеу» атты бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру бойынша іске асырылады.

Жібек жолының Батыс елдері мен түркі халықтарының арасында діни және мәдени алаңға айналғанын көрсетті. Сонымен қатар, түркі халықтары мен Батыс елдері үшін діндер мен мәдениеттердің даму тарихында ерекше құбылыс болды. Қазіргі кезде түркі халықтарының діни-наным сенімдері мен конфессияларының пайда болуы және жойылуы туралы зерттеулер өзекті саналады. Ұлы Жібек жолының бойымен түркілер арасында тараған діндердің тарихы және соның негізінде Батыс пен Шығыс арасында орнаған мәдени-өркениеттік тарихты зерттеу маңызды болып отыр. Мұның барлығы түркі халықтарының саяси тарихымен қатар, мәдени және өркениеттік тарихын тануға, сондай-ақ оған Батыс әлемінің ықпалы туралы мәліметтерді игеруге көмектеседі. Ұсынылып отырған зерттеу жұмысында Батыс Еуропа мен Түркі әлемі арасында діни, мәдени және өркениеттік диалогтың дамуындағы Ұлы Жібек жолының рөлі қарастырылады. Ұлы Жібек жолының бойын мекендеген түркі халықтарының діни және мәдени өмірі мен Еуропа халықтарының оларға жасаған ықпалына назар аударылады. Ұлы Жібек жолы арқылы Батыстан Шығысқа, оның ішінде түркілер географиясына таралған діндер мен конфессиялар, мәдениеттің толқындары және жалпы өркениеттер диалогы тарихи тұрғыдан зерттеледі. Авторлар тарапынан батыс еуропалықтар мен түркі халықтары арасында орын алған өзара мәдени және өркениеттік үдерістер ғылыми талдауға түседі.

***N. Abdukadyrov^a**

^aAl-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0000-0002-6811-9871

(E-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru)

*Corresponding author: nurjigit.85.kanuni@mail.ru

A. Shokatova^b

^bA.K. Kusainov Eurasian Humanitarian Institute, Astana, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0009-0007-0433-9852

(E-mail: aisek85@mail.ru)

G. Myrzakhmet^c

^cKhoja Akhmed Yasawi International Kazakh-Turkish University,

Turkestan, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0009-0001-8786-7074

(E-mail: gala_19.80@mail.ru)

Received 18 October 2025. Revised 20 November 2025. Accepted 28 January 2026. Available online 30 March 2026.

Дәйексөз үшін: Н. Абдукадыров, А. Шокатова, Ғ. Мырзахмет, Б. Сиздиков Еуропа халықтары мен Түркі әлемі арасында діни, мәдени және өркениеттік диалогтың дамуындағы Ұлы Жібек жолының рөлі // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. № 1. 33-57 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-33-57>

For citation: N. Abdukadyrov, A. Shokatova, G. Myrzakhmet, B. Sizdikov The role of the Silk Road in the development of religious, cultural, and civilizational dialogue between Europe and the Turkic world // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 1. P. 33-57. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-33-57>

B. Sizdikov^d

^dResearch Institute of Archaeology, Khoja Akhmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0000-0001-8115-5810

(E-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz)

The role of the Silk Road in the development of religious, cultural, and civilizational dialogue between Europe and the Turkic world

Abstract. Since ancient times, the Silk Road has been considered the primary conduit of dialogue between the East and West throughout Eurasian history. The material and spiritual connections between Western countries and Turkic peoples have profoundly impacted history. This phenomenon is one of the most significant manifestations of the interactions and clashes between Eastern and Western civilizations. Furthermore, it demonstrates the historical continuity of religious and cultural traditions among the Turkic peoples. Historically, the Silk Road served as a bridge for economic and cultural exchange between China in the east and European countries in the west. It linked Eastern culture with those of Central Asia, West Asia, Persia, and the ancient Greek and Roman civilizations. Along the Silk Road, numerous religions coexisted and interacted peacefully, developing together. Here, various faiths intertwined and enriched one another by adopting elements of each other's traditions. Among the Turkic peoples, religions and ethno-confessional communities also borrowed from each other. This demonstrates that the Silk Road became a cultural space for the exchange and integration of religions between Western countries and Turkic peoples – a unique phenomenon in their religious and cultural history. Research on the origins, spread, and disappearance of religious beliefs and religions among Turkic peoples is actively developing. Particular importance is attached to the study of the history of religions that spread among the Turkic peoples along the Silk Road and to the exploration of cultural and civilizational ties between the East and West based on this study. This research contributes to a deeper understanding of the political, cultural, and civilizational history of the Turkic peoples as well as the influence of the Western world on these processes. This study examines the role of the Great Silk Road in fostering religious, cultural, and civilizational dialogue between Western Europe and the Turkic world. It pays particular attention to the religious and cultural life of the Turkic peoples and the influence of the Western world on it. From a historical perspective, the study examines religions and faiths, cultural exchanges, and the dialogue of civilizations that spread from west to east, including to Turkic territories along the Great Silk Road routes. The authors analyze the cultural and civilizational interactions between Western Europeans and Turkic peoples.

Keywords: The Great Silk Road, West, East, Europe, Turkic world, religion, culture, civilization, trade, communication.

***Н. Абдукадыров^a**

^aКазахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан

ORCID: 0000-0002-6811-9871

(E-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru)

*Автор для корреспонденции: nurjigit.85.kanuni@mail.ru

А. Шокатова^b

^bЕвразийский гуманитарный институт А.К. Кусаинов, Астана, Республика Казахстан
ORCID: 0009-0007-0433-9852
(E-mail: aisek85@mail.ru)

Г. Мырзахмет^c

^cМеждународный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Республика Казахстан
ORCID: 0009-0001-8786-7074
(E-mail: gala_19.80@mail.ru)

Б. Сиздиков^d

^dНаучно-исследовательский институт археологии, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Республика Казахстан
ORCID: 0000-0001-8115-5810
(E-mail: Bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz)

Роль Великого Шёлкового пути в развитии религиозного, культурного и цивилизационного диалога между Европой и Тюркским миром

Аннотация. В истории Евразии Великий Шёлковый путь с древнейших времён считался главной артерией диалога между Востоком и Западом. В частности, материальные и духовные связи между западными странами и тюркскими народами оставили глубокий след в истории. Это явление можно рассматривать как одно из крупнейших проявлений культурных взаимодействий и столкновений цивилизаций Востока и Запада. Кроме того, оно служит свидетельством исторической преемственности в развитии религии и культуры тюркских народов. С исторической точки зрения, Великий Шёлковый путь выполнял роль моста экономического и культурного обмена между Китаем на Востоке и странами Европы на Западе, связывая восточную культуру с культурами Центральной Азии, Западной Азии, Персии, а также с древнегреческой и римской цивилизациями. Вдоль Великого Шёлкового пути сосуществовали многие религии, которые находились во взаимосвязи, мирно сосуществовали и совместно развивались. Здесь различные вероучения переплетались и взаимно обогащались, перенимая элементы традиций друг друга. Среди тюркских народов религии и этноконфессиональные общности также заимствовали формы развития друг у друга. Всё это свидетельствует о том, что Великий Шёлковый путь стал религиозно-культурной платформой между западными странами и тюркскими народами. В то же время это уникальное явление в истории развития религий и культур как для тюркских народов, так и для Запада. В настоящее время исследования возникновения и исчезновения религиозных верований и конфессий тюркских народов считаются актуальными. Особое значение приобретает изучение истории религий, распространившихся среди тюрков вдоль Великого Шёлкового пути, а также на этой основе – исследование культурно-цивилизационных связей между Востоком и Западом. Всё это помогает глубже понять не только политическую, но и культурную и цивилизационную историю тюркских народов, а также осмыслить влияние

западного мира на этот процесс. В предлагаемом исследовании рассматривается роль Великого Шёлкового пути в развитии религиозного, культурного и цивилизационного диалога между Западной Европой и тюркским миром. Особое внимание уделяется религиозной и культурной жизни тюркских народов и влиянию на неё западного мира. В историческом аспекте исследуются религии и конфессии, культурные потоки и диалог цивилизаций, распространившиеся с Запада на Восток, в том числе на территории расселения тюрков, по маршрутам Великого Шёлкового пути. Авторы анализируют взаимные культурные и цивилизационные процессы, происходившие между западноевропейцами и тюркскими народами.

Ключевые слова: Великий Шелковый путь, Запад, Восток, Европа, Тюркский мир, религия, культура, цивилизация, торговля, коммуникация.

Кіріспе

Кез-келген халықтың немесе халықтар тобының мәдениеті мен тұрмысы сан қырлы болып, олардың дүниетанымында діни нанымдар маңызды орын алады. Ғасырлар бойы кез-келген қоғамның санасы мен күнделікті өміріне діни таным-түсініктер ғана емес, сонымен қатар дінге негізделген дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар да қатты әсер етті. Мысалы, қазіргі кезде де халықаралық мәселелер мен аймақтық қақтығыстарда діни факторлар маңызды рөл иеленеді. Ал, өз заманында бірқатар жергілікті мәдениет пен өркениеттің басын тоғыстырған Ұлы Жібек жолының бойында мыңдаған жылдар бойы әртүрлі діндермен қатар, бірге тату өмір сүріп, сол кездегі әртүрлі мәдениеттердің үйлесімділік симфониясы болып қала берді. Мұны әлемдік діндер тарихындағы сирек мысалдардың бірі деуге болады. Орталық Азия мен Шығысқа бөтен діндер – христиандық, ислам және буддизм енген кезде жергілікті дәстүрлі мәдениетпен қатар қытай мәдениетіне қатты әсер етіп, кейін онымен араласып кетті. Бұл үдерісте олар діни-мәдени байланыстардың кейбір ерекшеліктерін де көрсетті.

Түркілердің материалдық және рухани мәдениеті өзінің эволюциясының бірнеше кезеңдерін бастан өткерді, екінші жағынан, кез-келген мәдениет сияқты, туыстас көшпенді және отырықшы (соғдылар, көне түркілер, қытайлар) басқа халықтардың мәдениеттерімен белсенді әрекеттестік және өзара әсерлестік барысында дамыды. Ежелгі түркілер Еуразияның көп бөлігін Ұлы Түркі қағанаты аясында аз уақыт болса да біріктіріп, мәдениетаралық және ұлттаралық байланыстардың жандануына ықпал етті. Бұл ретте, Ұлы Жібек жолының үлкен рөл атқарғаны сөзсіз. Қазіргі кезде осы саладағы зерттеушілер мен ғалымдар түркі халықтарының әлемдік тарихтағы орны мен оның Батыс әлемімен өзара әрекеттесуі жайлы тақырыптарға баса назар аударуда. Бұл, әрине, өте маңызды және проблемалық тақырыптардың қатарынан орын алып, сонымен бірге түркі халықтарының Батыс әлемімен өзара диалогының мазмұнын ашуда Ұлы Жібек жолының қызметін зерттеу көптеген жаңа тұжырымдарға бастама бола алады. Орталық Еуразияда түркілер үстемдік құрған кезеңде Ұлы Жібек жолы гүлдену шегіне жетіп, халықаралық ауқымда сауда-саттықты өркендетуге, діни наным-сенімдердің таралуына және мәдениетті дамытуға септігін тигізді.

Бүгінгі таңда жаһандық интеграциялық үдерістер аясында әлемдік қауымдастыққа адамзат дамуының батыстық үлгілеріне балама ретінде әрекет ететін бейбіт және

келісімді өмір сүру үлгілері ұсынылуда. Осының аясында адамзат тарихын зерттеуде халықтар мен мемлекеттер арасындағы ынтымақтастық пен өзара байланыстар тарихын зерттеуге мән берілуде. Түркі әлемінің өркениет ретіндегі басты ерекшелігі – Еуразияның көшпенді халықтарын бір арнаға біріктіре білуінде. Қазіргі уақытта біз түркі әлемінің өркениеттік дамудың жаңа кезеңіне енуіне куә болып отырмыз. Сондықтан оның өзінен тыс сыртқы әлеммен байланыстары мен ықпалдастығының тарихын зерттеу маңызды. Ол үшін Шығыс пен Батыстың мәдени және діни-философиялық ой дәстүрлерін салыстырмалы түрде зерттеу мәселесі өзекті саналады. Батыс пен Шығыстың, оның ішінде Еуропа елдері мен түркі халықтарының діни дәстүрлері мен осы бағыттағы ынтымақтастығы, мәдени ықпалдастығы және өркениеттік диалогы осы күнге дейін жеткілікті түрде зерттеліп, жүйеленбеген. Мұның барлығы осы бағыттағы зерттеулердің қажеттігін көрсетеді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу тақырыбына қатысты негізгі материалдар жазба, заттай және археологиялық деректерден құралып, олар тақырыптың мазмұнын ашуда әртүрлі мәліметтер береді. Олардың ең бастылары – Батыс елдері, Византия және Қытай жазба деректері. Маңызды материалдар қатарына жазба материалдармен бірге, Ұлы Жібек жолының әр түрлі тармақтарында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған тастар мен ағаштарға және металдарға жазылған мәтіндер де жатқызылып, қосымша қажетті мәліметтер ретінде ұсынылады. Айта кетерлігі, мұнда Жібек жолы бойымен Батыстан Шығысқа қарай тасымалданған заттардың көлемі бойынша деректер (мәтіндер, әр түрлі заттай материалдар, археологиялық ескерткіштер) өте маңызды.

Мұндай материалдарды ғылыми жұмыстарда қолдану арқылы бұл жол арқылы сауда жасаған халықтардың әлеуметтік және этноконфессиялық ерекшеліктерін анықтауға, тасымалданатын жүктердің түрлерін, керуендердің шамаланған өлшемдерін және жол бойындағы елді-мекендердің өміріндегі сауданың рөлін нақтылауға мүмкіндік туады. Сонымен қатар, мұндай мәліметтер Жібек жолының өркениеттік қызметін көрсетеді және Орталық Азия аумағына көпестер мен саудагерлер әкелген діни-наным сенімдер мен конфессиялардың болғаны туралы мәліметтерді алға шығарады.

Зерттеу жұмысының методологиялық негізін анықтауда авторлар алдымен зерттеудің тарихи-салыстырмалы, тарихи-генетикалық және тарихи-типологиялық және басқа да дәстүрлі әдістеріне сүйенген. Сонымен бірге, тарих ғылымының тарихилық, шынайылық, объективизм принциптерін ұстанды. Ол бойынша әрбір тарихи құбылыс немесе үдеріс өзінің шығуы, өсуі мен өрбуі кезінде белгілі бір қозғалыс сипатында болып, ал қозғалыстың өзі – оны анықтаған себептер мен қоршаған ортамен байланысында белгілі бір уақыттың бөлігі ретінде қарастырылады. Атап айтқанда, Ұлы Жібек жолының пайда болуынан бастап, оның сан ғасырлар бойы Батыс пен Шығыс халықтары арасында мәдени байланыстар мен өркениеттердің алтын көпірі ретінде қалыптасып, дамуы және дінаралық үдерістер аса үлкен уақытты қамтып, ол өте кең ауқымда жүрді. Сонымен қатар, зерттеуде еуропалық деректерді интерпретациялауға бағытталған герменевтикалық әдіс қолданылды.

Ғылыми жұмысты жазуда тәуелсіздік жылдарынан бастап қазіргі кезеңге дейінгі уақыт аралығында отандық тарих ғылымында болып жатқан өзгерістер басшылыққа алынды.

Түркі мемлекеттерінің тарихын зерттеу жұмыстарына баса назар аударылып, онда түркі-мұсылман халықтары мен Батыс әлемі арасындағы діни өзара мәдени-өркениеттік байланыстар тарихына қатысты тарихшылар мен зерттеушілердің көзқарастары және теориялық тұжырымдарына назар аударылды (Hansen, 2012: 17-18). Ұлы Жібек жолындағы Еуропа мен түркі халықтары арасындағы өркениеттер диалогы үдерісінде Батыс әлемі Шығыс дүниетанымының жалпыадамзаттық құндылықтарын ескеруі керек. Сонда ғана екі өркениет арасындағы тең диалогқа кедергі келтіретін қайшылықтардың тосқауылынан өтуге болады. Осы орайда, зерттеу жұмысында тақырыптың ғылыми мәселесімен айналысатын Батыс тарихшыларының және зерттеуші-ғалымдарының теориялық тұжырымдары, маңызы бар еңбектері негізге алынды (Frankopan, 2019: 17-20).

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Еуразия тарихында Ұлы Жібек жолы аса көлемді тарихи кезеңді құрағандықтан, бұл кезеңмен байланысты болған тақырыптар да күрделі болып келеді. Ұлы Жібек жолының Еуразия географиясындағы аса үлкен тарихи, мәдени, этникалық, өркениеттік үдерістердің бастаушысы және негізгі қозғаушы күші болған халықтар мен мемлекеттердің, оның ішінде еуропалықтар мен түркілер арасындағы ықпалдастық тарихына қатысты зерттеу тақырыптары әр кезеңде ғалымдардың назарын өзіне аударып отырды. Түркілердің Жібек жолындағы ықпалы мен олардың Батыс әлемімен интеграциясы туралы ғылыми тақырыптар аз болғанымен, Ұлы Жібек жолының тарихына арналған зерттеулерде ішінара қамтылған.

Ғалымдар Жібек жолының мазмұны мен нақты тарихына назар аударғанымен, олар ежелгі Еуразияның әртүрлі мәдениеттері мен өркениеттерінің өзара әрекеттесуіндегі рөліне көп көңіл бөлген жоқ. Дегенмен, Ұлы Жібек жолының Батыс пен Шығыс арасындағы ықпалы туралы тарихшылар әртүрлі ғылыми тұжырымдар ұсынды. Кеңестік кезеңде, одан кейін соңғы 20-30 жыл ішіндегі шетелдік және отандық ғылымда қарастырылды. Соның ең негізгі кезеңі ретінде кеңестік тарихнаманы басшылыққа алсақ, Кеңес тарихнамасында Ұлы Жібек жолы тек сауда жолы ретінде емес, Еуразия халықтарының экономикалық, мәдени және этникалық өзара әрекеттесуінің факторы ретінде қарастырылды (Пигулевская, 1947: 185-186). Қазіргі Орталық Азия мен Қазақстанның транзиттік алмасудағы рөліне, керуен саудасының қала құрылысына әсеріне және Түрік қағанаттарының жол қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі рөліне басты назар аударылды (Бартольд, 1993: 18-31).

Еуропалық тарихнамада «Ұлы Жібек жолы» ұғымының өзі бертін келе ХІХ ғасырда пайда болды. «Ұлы Жібек жолы» терминін неміс географы Рихтгофен 1877 жылы ғылыми айналымға енгізген. Жалпы, шетелдік тарихнамада Жібек жолы Қытай, Үнді, Персия, Рим, Византия арасындағы мәдениеттер мен өркениеттердің өзара әрекеттесуін жеңілдететін механизм ретінде қарастырылады. Саудадан тыс жол бойында мәдениеттер мен діндердің (христиандық, буддизм, ислам) таралуы мен олардың байланыстары туралы жазады (Hansen, 2012: 15-18). Еуропа және жалпы Батыс тарихшылары Жібек жолының мәдени және өркениеттік байланыстарды орнатуда түркі халықтары мен Византия империясының рөлін атап өтеді (Франкопан, 2017: 13-20).

Жалпы, Ұлы Жібек жолы әлем тарихының үлкен бөлігін құрағандықтан және қашанда өзінің өзектілігімен ерекшеленгендіктен, ол бүкіл әлем тарихшылары мен ғалымдарының назарын өзіне аударып отырды. Әр елдің тарихшы-ғалымдарының тақырыпқа қатысты тікелей және жанама түрде жүргізген зерттеулері мен ұсынған ғылыми тұжырымдарының сан алуандығына байланысты оларды бөліп, тарихнамалық талдаудан өткізу қажеттігі туындады. Сонымен қатар, отандық ғылымдағы зерттеулерді басшылыққа алған орынды (Кляшторный, Султанов, 2000: 95-100). Түркі әлемінің орталығы саналған Қазақстан ғылымында тәуелсіздік жылдарынан бастап тың зерттеулер жүргізілді. Қазақстан тарихының ежелгі және орта ғасырлардағы тарихын зерттеуші ғалымдар К. Байпаков, А. Нұржанов т.б. тарихшы-археолог ғалымдар археологиялық материалдар негізінде зерттеу жүргізді (Байпаков, 2007: 15-22). Белсенді байланыстар мен сауданың нәтижесінде жақын мәдениет субъектілерінің көптеген категориялары теңестіріледі (Nurzhanov, Krupko, 2018: 23-27).

Соңғы жылдары тарих және басқа да гуманитарлық ғылымдарда Ұлы Жібек жолы тек сауда-саттық немесе халықтар мен мемлекеттер арасындағы өзара қарым-қатынасты жалғаушы ғана емес, сондай-ақ діни және мәдени ынтымақтастық пен өркениеттер арасындағы сабақтастықты байланыстырушы феномен ретінде де қарастырылатын болды. Онда Батыс пен Шығыс түсінігі және түркі әлемінің орны үлкен мәнге ие.

Талдаулар

Ерте түркі кезеңіндегі діни, мәдени және өркениеттік сабақтастық.

Ұлы Жібек жолы өзінің тарихи бастауларын б.з.д. II ғасырда Қытайдың Шығыс аумақтарынан алып, содан соң Шығыс Түркістан, Солтүстік Ауғанстан, Иран, Таяу Шығыс арқылы Батысқа жол ашылды. Қытайлықтар қазіргі Орталық Азия аумағы арқылы Батысқа қарай жүруде зор қиындықтарға тап болды. Дегенмен, олар б.з.д. 121-118 жж. Шығыста қалған ғұндардың қысымынан құтылған соң ғана Батысқа баратын жол айқындалды. Осылайша, алғаш рет Шығыс пен Батыс арасында сауда жолдары орнықты. Ал түркілер мекен еткен Орталық Азия аумағы осы жолдың үлкен дәлізі болды. Түркі халықтары осы жол арқылы Батыс әлемімен өзара ықпалдастыққа түсіп, түркілер мен еуропалықтар арасында ұзақ уақытқа созылған интеграциялық үдерістер орын алды.

Айта кетерлігі, Ұлы Жібек жолының нақты қай уақыттан бастап пайдаланыла бастағаны туралы мәселе даулы болып саналады. Дегенмен, тарихта түркілер мен Батыс әлемінің арасындағы өзара сауда-саттық пен мәдени ынтымақтастықтың және өркениеттік байланыстың болғаны назар аудартады. Француз ғалымы А.П. Франкфор басқа позицияны ұстанады. Ол «Жібек жолы – Батыс пен Шығыс арасындағы орасан сауданың халықаралық жолы. Бірінші ғасырда Ханьдық Қытай мен Рим империясы арасындағы аймаққа көшпелілер (парфияндар мен құшандар) қоныстанған кезде пайда болды» деп есептейді. Бұл дегеніміз Орталық Азия аумағы болып, парфияндар мен құшандардан соң бұл істі түркілер жалғастырған (Франкфор, 1989: 5-10).

Біздің дәуіріміздің басында Орталық Азия халықтары халықаралық саудамен тікелей айналысты. Сауда нысаны Орталық Азия нарығында үлкен сұранысқа ие болды және әр елден алуан түрлі тауарлар, атап айтқанда, маталар, зергерлік бұйымдар, металдар

т.б. әкелінді. Орталық Азиядан экспортталатын тауарларға ферғана жылқылары, тері, үлбір, шыны бұйымдар, зергерлік бұйымдар, кілемдер, ауылшаруашылық дақылдары және т.б. жатады. Олар басқа елдердің нарықтарында да үлкен сұранысқа ие болды. Сауданың дамуы және тауар өндірісінің өсуімен сауда жолдары бойында қалалар, қолөнер орталықтары, сауда орындары пайда болды (Ртвеладзе, 2005: 10-17).

Ерте орта ғасырларда Жібек жолының тармақтары Иран мен Солтүстік Ауғанстан және Памир тауларына дейін жеткен. Жол осы жерден екі тармаққа бөлініп, бірі Үндістанға, екіншісі Оңтүстік Түркістан арқылы өтетін болған. Ал Шығыс Қытайдан басталатын жол Орталық Азия арқылы және Кавказды айналып, Анадолыға әр түрлі бағытта жетті. Константинопольде қайта қосылып, одан әрі Еуропаның ішкі бөлігіне қарай тереңдей енген. Бұл жол тармақтары сауданы жеңілдетіп қана қоймай, мәдени және діни алмасулардың дамуында маңызды рөл атқарды, оның нәтижесі бүгінде де байқалады (Waugh, 2010: 15-18). Анадолы Шығыс пен Батысты байланыстыратын көпір және Жібек жолы бойындағы маңызды жол айрығы болды. Ерте орта ғасырларда Жібек жолы Сиань қаласынан басталып, түркі аймақтарынан, шөлейттерден, таулардан өтіп, Анадолыға барарда бірнеше жол тармақтарына жіктеліп, солардың бірі арқылы Фракияға келіп, одан ары Еуропада аяқталды. Ұлы Жібек жолы өзінің маңыздылығын екі мың жылға жуық уақыт бойы сақтап, өз заманының сауда жолы болды және ғасырлар бойы халықтар мен мәдениеттер арасында көпір қызметін атқарды.

Ерте орта ғасырларда Ұлы Жібек жолы сыртқы саудадан тыс мәдениет пен өркениеттің негізгі жолы болып, ол сондай-ақ халықаралық қатынастардың негізгі байланыс тармағы саналды. Ұлы Жібек жолы арқылы түркі халықтары Еуропа елдерімен тығыз байланысқа түсе алды. VI ғасырдың ортасында Орталық Азияның аумағында алғаш құрылған жаңа орталықтанған мемлекеттік құрылым – Түрік қағанаты Ұлы Жібек жолы арқылы Еуропа елдерімен қарым-қатынас орнатты. Түріктер алдымен Алтайдан Сырдарияға дейінгі аумақты басып алып, Иранмен одақтасып, эфталиттер мемлекетін талқандады, содан кейін Қара теңізге қарай ілгеріледі (Nurzhanov, Krupko, 2018: 24).

VI ғасырдың ортасында Еуразия даласының көшпенді халықтары Түркі қағанатының аясына біріктірілді. Еуразияның ұлан-ғайыр даласындағы халықтар мен мемлекеттердің аумағы түркі қағандарының қол астына қарады. Жібек жолының Қытай шекарасынан Иранға дейінгі едәуір бөлігі, әсіресе Оңтүстік және Батыс Сібірге апаратын жол ежелгі түріктердің бақылауына өтті. Осылайша, Ұлы Жібек жолының бұдан кейінгі тарихы (581 жылдан бастап) екі Түрік қағанатының – Батыс және Шығыс түрік қағанаттарының саясатымен байланысты. Олар негізінен Орталық Азия аумағындағы елдерге назар аудара отырып, өзінен бұрынғылар белгілеген сыртқы саясатты ұстануды жалғастырды. Жібек саудасының көлеміне байланысты туған келіспеушіліктерге орай түркілер Иранмен қақтығысты және Еділ бойы мен Қара теңіз даласы арқылы Иранды айналып өтіп, Византияға апаратын жаңа сауда жолын құруға әрекеттенді. Шығыс Түрік қағанаты Оңтүстік Сібір мен Орталық Азияның солтүстік шетіндегі сауда-саттықты ұйымдастыруда үлкен рөл атқарды және VI-VIII ғасырларда аймақтар арасындағы сыртқы сауда мен әр түрлі байланыстардың белсенді қатысушысы болды (Овчинникова, 2009: 105).

Түрік қағанаты мен Византия арасында және түркілер мен еуропалықтар арасында Ұлы Жібек жолы арқылы халықаралық байланыстар орнады. Түркілерден Византияға

және керісінше Византиядан Орталық Азияға қарым-қатынастардың мәдени мазмұнда жаңарған түрі келді. Халықтар бір-бірін түсініп, құрметтей бастады. Мұның барлығы сауда жолындағы қауіпсіздікті қамтамасыз етті. Адамдар арасында қарым-қатынас мәдениетінің жаңа түрі қалыптасты және мұның барлығы халықтар арасындағы өркениеттік деңгейдегі достастықты нығайтты. 568 жылы түрік қағандығы көпес Маниах бастаған елшісін Византияға жібереді. Елшілік арқылы халықтар арасында өзара достық, мемлекетаралық сауда келісімі және одақтастық келісімдері жасалды. Бұған жауап ретінде осы жылы Византия императоры Юстин II Земарх бастаған жауап елшілігін жіберді. Бұл туралы алғаш рет Византия тарихшысы Менандр Протектордың еңбегінде айтылған (Менандр Византиец, 2003: 66).

Түркілердің Жібек жолындағы саудада өзіндік орны мен рөлі басым болып, олар осы бір маңызды сауда жолының тармақтарында ерекше қызмет етті. Әрине, ол үшін жаугершілік заманда қуатты болудың өзі де маңызды саналды. Басты мысал: Орталық Азия даласында ғұндардың орнына түркі көшпенділерінің тобы келіп, Шығыс шекараларға қысым көрсетіп жатқаны байқалды. Түркілердің Батыспен сауда байланыстары туралы Питер Франкопан: «Түркі тайпалары саудада өте маңызды рөл атқарды, олар көбінесе Қытайды үрейлендірді. Қытайлықтар оларды болмысы ауыр және адал емес саудагерлер деп сипаттады, бұл коммерциялық табыстың өсуінің сенімді белгісі еді», - деп көрсетеді (Франкопан, 2017: 60). Әрине, өз географиясында мықты күшке ие болған түркілер сауда жолының белгілі бір бөлігін қолында ұстап, Қытай саудасына да араласты. Сол арқылы олар Еуропаға одан сайын терең танылды. Еуропалықтардың өзі Шығыста осындай жауынгер халықтың бар екенін жете түсінді. Демек, еуропалықтар түркілердің құдіретін біздің заманымыздың басында ғұндардан көрген болса, енді ерте орта ғасырларда Батыс және Шығыс түркі қағандықтарының ықпалын сезе бастады.

Кез-келген қоғам мен мемлекетте діннің пайда болуы және оған халықтың бейімделуі мен үйренуі белгілі бір кезеңдерден өтеді. Демек, белгілі бір бейімділік кезеңі орын алады. Әрбір дін пайда болған кезде жергілікті халық оны бірден қабылдамайды, бейімделу жиі талап етіледі. Ұлы Жібек жолы бойымен сан түрлі діндер тарады. Олардың ең негізгілері христиандық, ислам, буддизм және басқа да этноконфессиялар болды. Жібек жолының бойында таралу барысында әр түрлі діндер жағдайларға қарай өзгеріп, бастапқы классикалық нұсқаларды ұстанбай, одан тыс адам мен қоғамның психологиясына, шындыққа және секуляризацияға бет бұрды.

Мысалы, Ислам діні түркі халықтарына тез еніп, көптеген жергілікті мәдениеттерді, соның ішінде зороастризм мен шаманизмнің кейбір элементтерін бойына сіңіріп, салыстырмалы түрде алғанда жергілікті халыққа оңайырақ қабылданды. Буддизм, ислам және христиандықтың таралуына қарамастан, діндер үйлесімді өмір сүріп, бір-бірімен толерантты түрде әрекет жасады. Әрбір дін бір-бірінен үйреніп, бірге дами отырып, бірге өмір сүруге тән қасиет қалыптастырды. Жібек жолы бойында тараған әртүрлі Шығыс және Батыс діндері бастапқыда әртүрлі сипатта болды, бірақ Шығыста Орталық Азия халықтары арасында таралуы мен дамуы барысында олардың барлығы белгілі бір сатыға көтерілді (Тан, 2020: 176). Жібек жолының тарихы Шығыс пен Батыс, Азия мен Еуропа өркениетінің тоғысында, дала мен қала кеңістігінде, түркі дәстүрлері мен исламның рухани құндылықтары аясында біртіндеп қалыптасты.

Ислам дінінің пайда болуымен еуразиялық дала кеңістігінде күрделі этносаияси үдерістер жүріп жатты. Солардың барысында түркі халықтары әлемдік тарихи үдерістің белсенді субъектісіне айналды. Ашина державасы көршілес жатқан мемлекеттерді өзімен қуатты мемлекет ретінде санасуға мәжбүр етті. Осы уақыттардан бастап түркілер Еуразия даласындағы барлық тарихи оқиғалардың бел ортасында жүріп, өркениеттік дамудың бағыт-бағдарын айқындауға пәрменді ықпал етті. Бұл кезде тарихқа көз салсақ, түркілер арасында әртүрлі діндер мен діни ағымдар таралды (Орынбеков, 2002: 50-55).

Ұлы Жібек жолы арқылы христиан діні де таралды. Алғашқыда несториандық, кейінен яковиттік түрінде V ғасырда ене бастады. Жалпы буддизм мен христиандық түркілер арасында кең жайылуына ешқандай кедергі болмаса да, тұрақтай алмады. Себебі, саяси элитаға ықпал ету үшін бәсекеге түскен бұл діндер бұқара халықтан алшақ қалды. Түркі халқының дүниетанымына жат болып келетін бұл діндер елдің бірлігі мен тұтастығын қамтамасыз ете алмады. Түркілік танымның ерекшелігі сонда, ол өзіне жат дүниетанымды ту етіп көтермеген. Оған түркі қағандары ғұламаларының дүниетанымы дәлел бола алады. Бұл туралы Л.Н. Гумилев: «Бұқара халық санасына ұяланбаған діни сенімнің тіршілігі ұзаққа созылмайды. Мұндай діндер халықтың тарихында және мәдениетінде орын алмаған соң, тіршілігін де қамтамасыз ете алмайды. Олар дәстүрлі мәдениеттің тұғырын шайқайтыны анық. Тарихта мұндай құбылыстар аз болған жоқ. Түркі қағанаттарында көп діншілдік таралғанымен, олардың бірде-бірі ортақ бір мәдениетті қалыптастыра алған жоқ, өйткені әр дін соған сәйкес келетін мәдениеттің негізі болып табылады», – дейді. Алайда, түркі қоғамында ұлттың басын ұйытатын дәстүрлі мәдениет қашаннан жарастық тапқан. Түркілердің тарих өтінде қытайлармен, парсылармен және гректермен, римдіктермен иық тірестіре түскен сәттері көп болды (Гумилев, 2002: 75-80).

Ұлы Жібек жолы арқылы керуенмен Батысқа және Шығысқа қарай көпестер, дипломаттар, қолөнершілер және жер өңдеушілер жүрді. А.М. Петровтың айтуынша, «Ұлы Жібек жолы – бұл ежелде және ортағасырда Азияның шетінен Батысқа дейінгі аралықтағы халықаралық қарым-қатынас орнаған тарихи-мәдени кеңістік» болған (Петров, 1995: 11-15). Ұлы Жібек жолы діни тәжірибелер мен нанымдарды таратуда және бөлісуде шешуші рөл атқарғанын атап өткен жөн. Жібек жолы қоғамдардың, идеялардың және діни тәжірибелердің қозғалысына ықпал етті, сонымен қатар мәдени және географиялық шекаралардан тыс жаңа діни дәстүрлердің дамуына септігін тигізді.

Ұлы Жібек жолын орта ғасырлардағы Еуропа, Парсы шығанағы, Жерорта теңізі, Африка, Орталық Азия және Қытайды байланыстыратын желі ретінде сипаттауға болады. Бұл желі бойымен тек тауарлар ғана емес, сонымен қатар діни идеологиялар да таралып, олардың ең күштілері Құдайға қатысты болды. Христиан діні Шығысқа да, Батысқа да тарады және бұл процесте ілім мен ғибадат түрлерінде әртүрлі айырмашылықтар орын алды. Жібек жолы бойында христиан дінін бастапқыда Шығыс шіркеуі немесе «несториандық шіркеу» деп аталатын V ғасырдағы Константинополь Патриархы Несториус ілімінен кейін (шамамен 386-451 жж.) алып жүрді, ол өзінің дәстүрлі емес ілімдері үшін айыпталған. Мәсіхтің құдайлық және адамдық болмыстары бір адамға біріктірілмей, бөлек құдайлық және адамдық тұлғалар болып қалуы керек. Батыс шіркеуінің Несториусқа қатысты үкімін жоққа шығара отырып, Шығыс шіркеуі 431 жылы Эфес кеңесінен кейін оларға келген Несториустың жақтастарын қарсы алды. Бұл «несториандар» Персияға қашып, кейіннен сонда мойындалды.

Орталық Азияда Шығыс шіркеуі соғдылықтарға, атап айтқанда, қазіргі Өзбекстан мен Тәжікстанда өмір сүрген ирантекес халықтарға ықпал етті. Пин Людің еңбегінде айтылғандай, соғдылықтар кем дегенде V ғасырдан бастап Жібек жолының коммерциялық қожайындары және оның мәдени таратушылары болды. Соғды тілі Жібек жолының «лингва франкасына» айналды, сол арқылы христиан дінін одан әрі Шығысқа қарай Қытайға және солтүстікке қарай түркілер арасында таратты. Қытай мен Персия арасында – дамыған көлік желісі, Шығыс пен Батыс арасындағы маңызды сауда жолдары мен қалалардың көпшілігінде несториандық бекіністер болды. Осы орайда мысал ретінде бір жағдайды көрсетуге болады. 591 жылы Шығыс Рим империясы Сасанилер патшасы II Хосроуға (590-628 жж.) ондағы көтерілісті басуға көмектесу үшін парсылар мен армян әскерлерін жіберді. Олар маңдайларында крест таңбасы қашалған түркі сарбаздарын тұтқынға алды. Бұл соғыс тұтқындары бір кездері Шығыс Соғды аймағында оба болғанын және кейбір христиандар оларға крестке табыну арқылы апаттан құтылуға болатынын айтты. Бұл жағдай несториандықтың түркі халықтары арасында ерте тарағанын көрсетеді, дегенмен соғдылықтар арасында зороастризмнің басым дін болғанын есте ұстауымыз керек (Teng, 2024: 175-176).

Осылайша, христиан дінінің және оның ішінде несториандық бағыттың Шығыс халықтары мен түркі халықтары арасында таралуында Жібек жолының ықпалы күшті болды. Несториандық Орталық Азияда және Қытайдың солтүстік-батыс шекарасына дейін таралды. Мұнда әу баста парсылар мен соғдылардың санасын жаулаған христиан діні ұйғырлардың, сондай-ақ басқа да түркі тайпаларының назарын өзіне аудара алды. IX-XIII ғасырлар аралығында Жібек жолындағы сауда желісін күшейтіп, мұнда несториандық дін әртүрлі мәдениеттермен байланысу үшін көпір іспеттес болды.

XI ғасырда арабтардың ықпалымен несториандықтардың көп бөлігі Ислам дінін қабылдады, ал қабылдаудан бас тартқандар Шығысқа қашуды жөн санады. Бұл мәжбүрлі қоныс аудару Орталық Азияда христиан дінінің таралуына ықпал етті. Сондықтан Тола өзені мен Орхон өзені аңғарларында тұратын керейт тайпалары, Алтай тауының маңындағы найман тайпасы, Селеңгі өзені аңғарындағы меркіттер және Иншань тау сілемдерінің солтүстігіндегі онгуд түркілері арасында христиан қауымдары сақталып қалды. Христиан дінінің Батыстан Шығысқа ғана емес, Шығыстан Батысқа қалай көшкенін бағалағымыз келсе, «Жібек жолы» ұғымы өте маңызды екенін тағы қайталаған орынды. Юань әулеті мен латын христиан әлемі арасындағы байланыс орнату барысында ерекше атап өтуге тұрарлық екі маңызды тұлға бар, олар атақты Раббан Маркос (шамамен 1245-1317) және оның досы әрі тәлімгері Раббан Бар Саума (шамамен 1220-1294). Раббан Маркос қазіргі Ордос, Ішкі Моңғолия маңында дүниеге келген, ол сол кезде түркі онгуд тайпасының көсемі болған (Teng, 2024: 177-178).

Қарахандар тұсында Ұлы Жібек жолы бойындағы түркілердің қызметі жоғары деңгейде болғанын тарихи зерттеулер көрсетіп отыр. X-XII ғғ. бұл мемлекет Ұлы Жібек жолының арқасында гүлденді. Оның үстіне сауда-саттық, айырбас дамып қана қоймай, мұсылман діні мен оның мәдениеті ерекше өркендеді. Ұлы Жібек жолы бойындағы халықтардың материалдық және рухани жетістіктері бір-біріне сіңісіп, оқу-ағарту, философия, медицина, астрономия, математика, т.б. салаларда даму байқалды. Қарахан мемлекеті тұсында атақты мұсылман ойшылдары Жүсіп Баласағұн мен Махмұд Қашқаридің күш-жігерінің арқасында ортақ түркі әдеби тілі қалыптаса бастады. Тұтастай алғанда, түркі-

соғды симбиозының құбылысы – сауда, қолөнер, соғды сәулет өнері мен саяси мәдениеті, әскери өнері және дамыған көп қырлы мал шаруашылығы, мұсылман идеологиясымен ұштасып, сол дәуірдегі мұсылман өркениетінің ең табысты мемлекеттік жобасы ретінде Қарахан қағанатының көтерілуіне жағдай жасады (Садырова, 2023: 113).

Келесі кезекте, Қарахандар сияқты Орталық Азия мен Шығыста Жібек жолының дамуына қызмет еткен және сол арқылы өздерін Батыс әлеміне танытқан – селжұқтар болды. Селжұқтар XI-XIV ғасырлар аралығында Таяу Шығыс пен Орталық Азияның бір бөлігін билей отырып, өз аумақтарында сауда қызметін қолдау үшін керуен сарайлар салу арқылы сауда жолдарының қауіпсіздігін қамтамасыз етті. Бұл кезеңде Жібек жолы бойындағы қалалар керуендердің негізгі демалатын және қайта топтасатын орындары болды. Осы аялдамаларда қонақ үйлер болған, көптеген керуен сарайлар салынған. Бұл керуен сарайларда византиялық, италиян, жалпы еуропалық саудагерлер мен миссионерлер тынығып, осында халық арасында өз тілі мен дінін дәріптейтін болған.

Алғашқы керуен сарайларды X ғасырдың аяғында Орта Азиядағы селжұқ сұлтандары қорғаныс мақсатында салған, ал кейіннен олар ірі мәдениет орталықтарына айналды (Запорожец, 2011: 160). Керуен сарайлар Жібек жолының ажырамас бөлігі болды. Анадолыдағы керуен сарайлар құрылысы селжұқтар дәуірінде гүлденді. Селжұқтардан кейін керуен сарай мәдениеті құлдырап, Османлы дәуірінде іс жүзінде тоқтап қалды. Бұл құлдыраудың негізгі себебі Ұлы Жібек жолын бірте-бірте тоқтатқан португал және испан теңізшілері құрған жаңа теңіз сауда жолдарының ашылуы болды.

Сонымен, ерте орта ғасырлардан бастап моңғол кезеңіне дейінгі түркі халықтарының Ұлы Жібек жолы мәдениеттердің байланыстырушы буыны және жаһандандудың қозғаушы күші болғанын атап өткіміз келеді. Ұлы Жібек жолы саудамен қатар, халықтар арасында идеологиялардың және мәдениеттердің алмасуына ықпал етті, нәтижесінде жаңа дәстүрлер мен жалпы ортақ мәдениет пайда болды. Ұлы Жібек жолы Еуразия кеңістігінде Батыс пен Шығысты жалғастырып жатқан мәдениеттер мен өркениеттер диалогының және де жаһандық экономикалық байланыстардың қалыптасып, дамуында үлкен із қалдырды.

Моңғол кезеңіндегі түркі әлемі мен Батыс халықтары арасындағы мәдени-өркениеттік диалог

Сан ғасырлар бойы Шығыс пен Батыс өркениеттерінің бірін-бірі байытып, жалпы адамзат дамуына өлшеусіз үлес қосқан «Дала жолы», «Ұлы Жібек жолы» немесе «Ноғай жолы» деген атаулармен Еуразия тарихында мәдениеттер үндестігін қалыптастырған қасиетті күре тамырдың рухани санамызға берері мол екендігі даусыз. Ұлы Жібек жолының тармақтарындағы мәдениетаралық байланыстар мен ықпалдастықтың келесі бір кезеңі Моңғол дәуіріне тиесілі. Ұлы қаған Шыңғысханның ұрпақтары билеген заманда Еуразияның кең-байтақ даласында «түркі-моңғол симбиозы» қалыптасып ол этникалық, мәдени, тарихи сипаттағы келесі бір аса көлемді үдерісті қамтыды. Соның негізінде тарихта моңғол мемлекеттерінің басым бөлігі түркі мемлекеттері болып саналды. Мұның тағы бір себебі, Шыңғыс ұрпақтары құрған мемлекеттердің халқының үлкен бөлігі жергілікті түркілер болды. Осының негізінде Ұлы Жібек жолы арқылы Шығыс пен Батыстың мәдени диалогы моңғолдық мемлекеттерде де өз жалғасын таба білді. Келесі кезекте Шығыспен байланысты жалғастыру мақсатында дамыған орта ғасырларда Батыс елдері белсенділік танытып, олар Шығысқа өз саяхатшылары мен діни миссионерлерін

жіберіп отырды. Басты мақсат – қалыптасқан мәдени байланыстарды жаңғырту. Оның ішінде бастысы христиан діні мен оның мәдениетін Шығысқа тарату болды. Бұл кезде Батыста Венеция, Генуя, Флоренция ірі сауда мемлекеттері ретінде танылды, ал империя ретінде Қасиетті Рим шіркеуі мен Византия бой көрсетті. Еуропадан Азияға қарай сауда жолының тармақтары арқылы Алтын Орда мен басқа да моңғол мемлекеттеріне және одан ары Қытай асқан еуропалық саяхатшылар мен миссионерлер Шығысқа Византия арқылы шықты және соның арқасында Константинополь мәдениеттердің «алтын көпірі» саналды. Алтын Ордада болған атақты еуропалық саяхатшы Г.Рубрук былай дейді: «Хан сарайына кіре берісте күмістен үлкен ағаш үлгісін жасаған, ағаштың тамырлары арыстан бейнесінде орындалған, одан сүт ағып жатқандай болып көрінеді, күміс ағашты жылан орап алған, ал ағаштың ең жоғары жағына періште мүсіні қойылған...» (Даркевич, 1976: 158-159).

Саяси тұрақсыздық қаупі төніп тұрған XIII-XIV ғасырларда моңғолдардың қорғауымен Жібек жолы сауда бағыты ретінде гүлденіп, саяхатшылар мен саудагерлер бұрын-соңды болмаған қауіпсіздікте жүре алды. Орталық Азияның егінші, қолөнерші қауымының тауар айырбастайтын орталықтары Ұлы Жібек жолы бойындағы қалаларда орналасты. Ұлы Жібек жолы моңғол дәуірінде де түркілер үшін тек сауда жолы ғана емес, жаһанданудың маңызды факторы болды. Ол әлемнің әртүрлі аймақтарындағы адамдар мен мәдениеттерді біріктіруде, сондай-ақ тауарлар, идеялар мен технологиялар алмасуға ықпал етуде маңызды рөл атқарды. Ұлы Жібек жолы бойындағы мәдениеттің алмасуы тек отырықшы өркениеттер арасында ғана жүзеге асқан жоқ, ол көшпенділердің де күнделікті өмірінде маңызды болды. Л. Гумилев бұл кезеңдегі түркілер мен моңғолдардың материалдық мәдениеттегі жетістіктерін жоғары бағалайды (Гумилев, 1992: 39-41).

Ұлы Жібек жолы жаһанданудың алғашқы үлгісі болды, өйткені ол әр түрлі аймақтар мен өркениеттердің біртұтас жаһандық желіге интеграциялануына ықпал етті. Ұлы Жібек жолы адамдардың, идеялардың және тауарлардың қозғалысына ықпал етіп, жалпы жаһандық мәдениеттің дамуына үлес қосты. Жібек жолы да бүгінде әлемді қалыптастыруды жалғастырып жатқан жаһандық экономиканың дамуына өз үлесін қосты. Осы орайда, айта кетерлігі, өзара ықпалдастықты бастан өткізетін Еуразияның негізгі мәдени орталықтарын байланыстыратын Жібек жолының қызмет жүйесі уақыт өте өзгерді. Жібек жолының әртүрлі учаскелері жойылып, кейін жаңа күшпен қайта жанданып, ол трансконтинентальды керуен жолы – «магистраль» қызметін атқарды. Бұл кезде саяси факторлар мен теңіз жолдарының маңыздылығының артуы Жібек жолы негізгі бағыттарының өзгеруіне әкелді (Худяков, 1998: 46-49). Бұл түркілер дәуірінің моңғол кезеңіндегі тарихымен де байланысты болды.

Адамзат өркениетінің тарихында әр түрлі саяси, діни және этникалық дәстүрлері бар елдер мен халықтар арасындағы ұзақ мерзімді, өзара тиімді мәдени және өркениеттік ынтымақтастықтың мысалдары бар. Соның ішінде Батыс пен Шығыстың ынтымақтастық жолы болған Ұлы Жібек жолы әлемдегі халықтар арасын мәдени салада жалғаушы ең маңызды көпір саналды. Бұл жол Азия мен Еуропаның ұлан-ғайыр кеңістігін байланыстырып қана қойған жоқ, сонымен бірге көптеген аймақтардың және оларды мекендеген алуан түрлі халықтардың өмірі мен әдет-ғұрпын біріктірді.

Жібек жолының халықтар мен мемлекеттер арасындағы мәдени ынтымақтастығы мен өзара ықпалдастығы жайлы философ ғалымдар мен қоғамтанушылардың еңбек-

терін ғылыми негіздемеге алған орынды. Философиялық көзқарас абстракцияның жоғары деңгейімен ерекшеленеді дейтін болсақ, онда мәдениет рухани өмірдің салты немесе қоғамның рухани болмысы (идеялар, теориялар, бейнелер) ретінде ұсынылады. Мәдениет пен өркениет арақатынасының мәдениеттанулық концепциясы өркениеттік көзқарас аясында жасалды. Бұл туралы даңқты теоретик, Батыс пен Шығыс әлемі арасындағы өзара байланыс пен ықпалдастықты зерттеген Освальд Шпенглер өркениетке жат дүниедегі мәдениет трагедиясын алғашқылардың бірі болып түсіндірді (Шпенглер, 1993: 343).

Жібек жолы Алтын Орда заманында күшейді. Бұл кезде түркілер исламды терең игеріп, бұл дін Алтын Орданың мемлекеттік діні болып қабылданды. Еуропа мен Азияның түйіскен жерінде стратегиялық тұрғыда салынған Сарайшық Еуропа мен Алтын Орда астанасынан Еділ бойына, Хорезм, Иран, Үндістан, Қытай қалаларына дейінгі трансқұрлықтық керуен жолының бір бөлігінің қауіпсіздігін қамтамасыз етті. Сарайдан Сарайшыққа дейінгі сауда жолы құдықтар мен керуен сарайлармен жабдықталған. Бұл XII-XIV ғасырлар аралығында Шығыс пен Батысты байланыстыратын негізгі жол болды. Соның нәтижесінде қалада сәнді сарайлар, керуен сарайлар, моншалар, мешіттер, медреселер, тағы басқа ғимараттар салынды. Қаланың жобасын жасаумен сол кездегі ең таңдаулы сәулетшілер, дарынды шеберлер шұғылданды. Қаланың түзу, кең көшелері мен алаңдары бар жақсы жобаланған макет Шығыс әсерін айқын көрсететін (Золотарева, Жумашев, 2018: 63).

Моңғол дәуірінде Ұлы Жібек жолы мен оның тораптарын өз бақылауында ұстаған Алтын Орда, Хулагу және Шығыстағы Шыңғыс әулетінің басқа да мемлекеттері Батыс елдерімен Жібек жолы арқылы сыртқы саудадан тыс мәдени байланыстарды жалғастырып жатты. Шығыстан Еуропаға баратын құрлықтағы жолдардан бөлек су жолдары ашылды. Бұл кезде Еуропада Генуя, Венеция, Флоренция сынды итальяндық теңіз республикалары Шығыс елдерімен сауданы мейлінше күшейтті. Еуразия және түркілер тарихында «Моңғол дәуірі» деп аталатын тарихи кезеңде Шыңғыс ұрпақтары құрған мемлекеттер мен ұлыстардың халықтары негізінен түркілер болып, олар Жібек жолы арқылы сауданы жалғастырды. Бұдан тыс, өзара мәдени ықпалдастық үдерістері жүріп жатты. Солардың бір бағыты дін болды. Жоғарыда аталғандай, христан дінінің таралу үдерісі Моңғол дәуірінде де жалғасты. Бұл кезеңде Жібек жолының бағыттары көбейіп, оның қызметі барынша дами түскен еді.

Еуропалықтар христиан дінін Шығысқа Жібек жолы арқылы тарату жұмыстарын жалғастырды. Осының басты мысалдарының бірі – Хулагулер мемлекетінде Арғұн ханның Еуропа елдерімен діни саладағы байланыстары болды. 1287 жылы раввин (несториандық монах) Раббан Саума бастаған Арғұн ханның Еуропаға жасаған миссиясы айтулы оқиғалардың бірі болып, ол Қара теңіз арқылы Константинопольге барды. Раббан Саума Византия императоры Андроник II Палеологпен бірге діни шараларға қатысып, Аясофияға кірді. Еуропаға барар жолда ол 1287 жылы 18 маусымда Этна жанартауының атқылауын, сондай-ақ сол жылы 24 маусымда Сорренто шығанағындағы теңіз шайқасын көрді. Римге аттанған кезде Рим Папасы V Гонорий қайтыс болған еді. Қысты Жерорта теңізі мен Қара теңізде кең ауқымды сауда байланысы бар қала-мемлекет Генуяда өткізгеннен кейін Раббан Саума Францияға барып, француз королі IV Филиппен кездесті және одан ары қарай Англияға жол тартып, онда ағылшын билеушісі I

Эдуардпен жүздесті. Миссияның саяси мақсаты да бар еді. Батыс христиандары исламдық күштер басып алған Мысырға шабуыл жасау үшін Персиядағы несториандықтармен бірігеді деген үміт болды. Әскери жоспар орындалмаса да, раввин Саума 1288 жылдың көктемінде Римге оралды. Жаңадан сайланған Рим Папасы IV Николай оны жылы қарсы алып, қасиетті апта бойы діни шараларға қатысуға шақырды. Бұл оқиға мәсіхшілер сенімінің әмбебаптығының жарқын үлгісі болды (Teng, 2024: 179).

Раввин Саума Римде Қасиетті бірлікті қабылдаған шақта, Қытайдағы несториандар француз миссионері фламандтық монах, шіркеу қызметкері Г. Рубруктан (1220-1293) тәлім алды. Тұтастай алғанда, фламандтық францискандардың несториандар мен олардың «діни қызметкерлері» туралы пікірі өте төмен еді. Г. Рубрук несториандықтар сирия тілінде дұға ете алғанымен, оның мағынасын толық түсінбегенін жазған. Оның айтуынша, түркілер мен татарлар және мұсылмандармен араласқанда, кейбір несториандар тіпті көп әйел алатындығы үшін кінәлі болған. Өмірдің барлық салаларына енген мұсылмандық рәсімдердің әсерінен несториандар Евхаристияны жексенбі емес, жұма күні атап өтті. Сондай-ақ шіркеуге кірген кезде олар дәретке – әдеттегі исламдық тазарту рәсіміне еліктеді. Бұл жағдай дінаралық мәдениеттің халықтар арасында кеңінен таралғанын көрсетеді. Сонымен қатар Орталық Азияда, Алтын Орда мен Хулагу мемлекетінде түркі-мұсылман халықтарының бірлігі күшейіп, онда исламды терең қабылдау үдерісі жүрді (Jackson, 2009: 187-189).

Бір айта кетерлігі, Жібек жолы арқылы тараған діндер мен конфессиялар Еуразиядағы христиан тарихын сипаттайтын маңызды өзгерістер туралы түсінік береді. Ал Раббан Саума мен Г. Рубруктың әртүрлі тәжірибелері сәйкесінше Інжілдің әлеуетті әмбебаптығы мен оның шегін көрсетеді. Г. Рубруктың жазбасында моңғолдардың христиандыққа деген реакциясы көбірек болды. Г. Рубрук моңғол мемлекетінің орталығына саяхаттап барған еді. Дегенмен, ол оңайға түскен жоқ. Әрине, ол оңай болуы да мүмкін емес, себебі бұл кезеңде Шыңғыс ұрпақтары Ұлы Жібек жолының негізгі тармақтарын өз бақылауында ұстап тұрған еді. Бұл дегеніміз Жібек жолының барлық тармақтары Шыңғыс ұрпақтары құрған мемлекеттердің аумағынан өтетін еді. Орталық Азияда үстемдік еткен Алтын Орда мен Хулагу мемлекетінің құрамындағы түркі-мұсылман халықтары Жібек жолының нағыз «делдалдары» саналды. Олар сауда-саттықты ғана емес, мұнда келіп-кеткен саяхатшыларды, зерттеушілерді және дін өкілдері мен миссионерлерді қабылдап, олардың қауіпсіздігін қамтамасыз етті.

Дәл сол сияқты Ұлы Жібек жолы Алтын Орда дәуірінде Батыс пен Шығысты жалғайтын «мәдениет пен өркениеттің алтын көпірі» саналды. Мұның басты мысалдарын еуропалық саяхатшылар мен діни миссионерлердің әрекетінен көре аламыз. Олар Батыс пен Шығыс арасында мәдениет пен өркениетті тасымалдаушылар деп есептелді. Танымал еуропалық оқымыстылар, шіркеу адамдары, саяхатшылар мен миссионерлер болған Гильом Рубруктың, Плано Карпинидің, Марко Полоның және басқа да діни адамдардың саяхаттары негізінен Моңғол империясы мен Қытайға қарай бағытталды. Соның салдарынан Моңғол империясы римдік католицизм мен оның бағыттарын қабылдай алды. XIII-XIV ғасырларда Орталық Азияда және жалпы Шығыста моңғол билігінің орнауы несториандық дінінің таралуы мен өркендеуінің басты факторы болды. Рим католицизмі де дәл осындай контексте тарады. Рим Папасы IV Иннокентий Ұлы Моңғол ханы Күйік ханмен (1246-1248 жж.) хат алмасып, Орталық Азия арқылы Жібек жолымен

Қытайға бірнеше рет миссионерлер жіберді. Қытайға келген миссионерлердің көпшілігі францискандықтар болды. Олардың ішінде Джованни да Пиан дель Карпини (шамамен 1185-1252) мен оның ізбасарлары XIII-XIV ғасырлардағы Шығыс пен Батыстың діни және мәдени алмасуының негізгі қатысушылары болды.

Әулие Франциск Ассизскийдің алғашқы шәкірттерінің бірі ретінде Моңғолияның Ұлы ханына Папаның екі сәлем хатын жеткізді. Бірі католиктік нанымдарды түсіндірсе, екіншісі Ұлы ханға Еуропаға шабуылын тоқтатуға кеңес берді. Күйік хан миссионерлерге құрметпен және сыпайылықпен қарады, бірақ католицизмді қабылдаудан ашық түрде бас тартты. Пано Карпини моңғолдармен одақ құру және дінді насихаттауда аса ірі нәтижелерге қол жеткізе алмағанымен, жол бойында көргені мен естігені туралы өте егжей-тегжейлі жазбаларды жинақтап, моңғол дәуіріндегі халықтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерін сипаттайтын құнды тарихи мәліметтер қалдырды (Dawson, 1980: 85-87).

Моңғол кезеңінде түркілердің сыртқы саудадағы үлесі және дамыған орта ғасырлардағы діни білім мен жетістіктердің қарқынды алмасуы осылайша Жібек жолын әртүрлі мәдениеттер мен өркениеттерді біріктірудің қуатты құралына айналдырды. Осындай алуан түрлі мәдениеттердің өзара әрекеттесуі саяхатшылардың, діни миссионерлердің, елшілердің Шығысқа келуі және керісінше Шығыс тұқымынан шыққан хандардың Батыспен жасаған байланыстары өз заманында дипломатия өнерін, саяси және әскери одақтар құру қабілетін және ауқымды сауданы дамытты. Ең бастысы, бұл әртүрлі мәдениеттер арасындағы ынтымақтастықтың өзіндік үлгісін көрсетті.

Моңғол дәуіріндегі соғыс жағдайына қарамастан, Ұлы Жібек жолы сан алуан мәдениеттер мен өркениеттер арасындағы шынайы диалог пен мәдени өзара әрекеттесу тәжірибесіне айналғанын түсіну керек. Адамзат тарих пен Жібек жолының үлгісі арқылы өркендеуге жетелейтін интеллектуалды өзара әрекеттестіктің қажеттілігін қуаттайды. Тарихта түркілердің діни наным-сенімдердің алуан түрлілігі және осыдан туындайтын ашықтық пен шетелдік діни мәдениеттердің жергілікті мәдениеттермен өзара үйлесуіне және біртіндеп интеграциялануына әкелді. Оның үстіне дін, тіл, жазу сияқты бір саладағы өзгерістер мен ықпалдастық бір-бірінен оқшауланбай, өзара әрекеттесіп дамыды және бірігіп отырды.

Нәтижелер

Ұлы Жібек жолы ежелгі және ортағасырлық дәуірдегі әр түрлі халықтар мен тайпаларды жаһандық саудамен, жоғары мәдениетпен және өркениетті халықаралық қатынастармен таныстыратын сауда, дипломатия және мәдениеттің өзара ықпалдасуы мен өзара әрекеттесуін қамтамасыз етті. Жаңа археологиялық ашылымдардың, жерлеу орындарынан табылған естелік тақталардың жариялануының және сақталған жазба деректердің цифрлық форматқа көшірілуінің арқасында біз қазір Еуропа мен Азияның материалдық және рухани мәдениетінің Жібек жолы арқылы Шығысқа қалай тарағанын тереңірек түсіне аламыз.

Сонымен бірге, Жібек жолы бойымен Батыстан Шығысқа тасымалданатын тауарлардан тыс белгілі бір қоғамның санасына ықпал ететін діни-идеологиялық және философиялық ой-пікірлер мен тұжырымдар таралған. Бұл туралы, яғни Батыстан

Шығысқа қарай әртүрлі діни, қоғамдық идеялардың таралуы туралы мәліметтерді Э. Шефердің классикалық шығармасынан алуға болады. Оның айтуынша, Жібек жолындағы сауда қызметінің негізгі нәтижесі Еуразия халықтары мәдениетінің бүкіл ортағасырлық тарихына елеулі әсер еткен рухани, діни-идеологиялық және материалдық құндылықтардың жемісті алмасуы болды (Schafar, 1963: 85-91).

Ұлы Жібек жолының бойында ізгілік, кеңпейілділік пен мейірбандық, береке-бірлік сынды жалпы адамзатқа тән болған қасиеттерге ие көшпенді өркениеттің даму жолында жүзеге асты. Түркі жұртының әлемге әйгілі ортағасырлық қалалары Бұхара, Самарқан, Тараз, Отырар, Ясы, Испиджаб (Сайрам), Талхир қалалары ежелгі заманда және орта ғасырларда Ұлы Жібек жолының бойында Батыс пен Шығысты жалғастырушы орталықтар саналды. Сондай-ақ, Корей түбегіне дейінгі аумақты алып жатқан азиялық Шығысты Византиямен, Франциямен, Италиямен және жалпы Батыс Еуропамен, байланыстырудағы орны ерекше болды. Ұлы Жібек жолымен би өнері мен кескіндеме, сәулет өнері мен музыка дамыды, манихейлік, будда, христиан және ислам діндері тарады (Байпаков, 1998: 37-42). Жоғарыда аталған ортағасырлық қалалар әуелде Шығыс пен Батыс арасында, одан соң еуропалықтар мен түркі халықтары арасындағы мәдениет пен өркениеттің өзара байланысын жандандыруда ерекше қызмет атқарды. Соның негізінде ортағасырлық қалалардың мәдени орталық ретіндегі рөлі артып, олар сол заманғы қала-хаб ретінде қызмет атқарды. Қалалардың қызметі туралы мәліметтер соңғы жылдардағы жүргізілген археологиялық және заттай ескерткіштермен толығырақ түсуде.

Қазіргі Орталық Азия аумағында өмір сүрген халықтар түрлі өркениеттердің идеялары мен жетістіктерін бойына сіңіріп, қайта өңдеуден өткізді, сөйтіп, өз кезегінде шаруашылық пен мәдениетте: ыңғайлы баспана – киіз үй, жылқыға арналған ер-тоқым мен үзеңгі, ат үстіндегі әскери ұрыс өнері, кілем өрнектері мен күміс әшекейлер, сазды әуендер мен дала жылқыларының желісін еске түсіретін музыка сияқты өз жетістіктерін әлем мәдениетінің асыл қазынасына қосты. Осының бәрі түркілердің ортағасырлық тарихының тұтастығы мен сабақтастығын айқындап берді. Орталық Азияның Шығыс пен Батыс аралығындағы геосаяси жағдайының ерекшелігі, үндіран, қытай, византия, араб, түркі, моңғол, славян өркениеттерімен өзара ықпалдастықтың ежелгі дәстүрлері, көшпенділік басым болған малшылық-егіншілік шаруашылықпен айналысу ерекшелігі, күрделі этносаяси тарих – осының бәрі түркі халықтарының рухани мәдениетінің байлығы мен өзгешелігін негіздеді (Нысанбаев, Барлыбаева, 2012: 67-71).

Ұлы Жібек жолы дінді таратуда және бөлісуде маңызды рөл атқарды. Жібек жолы көптеген аймақтар мен өркениеттер арқылы өтетін сауда жолдарының желісі бола отырып, конфессиялар мен діни ағымдардың, әртүрлі идеологияның және діни тәжірибелердің қозғалысын қамтамасыз етті. Ұлы Жібек жолы буддизм, христиандық, ислам және индуизм сияқты діндердің таралуына ықпал етті, сондай-ақ мәдени және географиялық шекаралардан асып түскен діни тәжірибелер мен нанымдарды дамытуға қызмет етті. Ұлы Жібек жолы христиан дінінің таралуына ықпал етті. Ұлы Жібек жолымен саяхаттаған христиан саудагерлері мен саяхатшылары христиан дінін Орталық Азияға, Қытайға және Үндістанға әкелді. Ұлы Жібек жолы христиан өнерінің дамуында да маңызды рөл атқарды, өйткені христиан миссионерлері мен саудагерлері саяхаттаған аймақтарға жаңа өнер стильдері мен әдістерін әкелді (Мамлеева, 1999: 58-60).

Ұлы Жібек жолы халықтар арасында әдебиет пен өнердің алмасуы мен дамуында да маңызды қызмет етті. Жібек жолы әр түрлі аймақтардағы адамдар мен мәдениеттерді байланыстыратын сауда жолдарының желісі бола отырып, идеялармен, біліммен және танымдық материалдармен алмасуға ықпал етті, нәтижесінде жаңа көркемсурет және әдеби-шығармашылық стильдер пайда болды. Жібек жолын ашуға және оны Еуропаға дейін жалғастыруға түркі халықтарының қосқан үлесі зор. Осыдан барып, түркілер қала мәдениетімен бірге, адамзат өркениеті тарихында құлпытас қашау, тас бедерлеу, тасты қырнап бәдіздеу өнерімен де даңқы шыққан халықтар ретінде танылды.

Қорытынды

Ұлы Жібек жолының Азия мен Еуропа халықтарының өмірінде орасан зор экономикалық және саяси маңызы болды. Оның барысы Шығыс пен Батыс халықтарының кең мәдени өзара әрекеттесу мен алмасу тарихымен сипатталды. Бұл мәдениеттердің тығыз ынтымақтастығы мен өзара баюы бүкіл адамзат үшін бейбітшілік пен прогрестің негізі екенін дәлелдейді. Ол адамзат тарихында алғаш рет әртүрлі елдер мен халықтарды біріктірді, олардың материалдық, көркем және рухани мәдениетін байланыстырды. Жібек жолы сауда жолы ғана емес, сонымен бірге Орталық Азияда бірегей өркениеттің қалыптасуына ықпал етіп, әліпбидің дамуына әсер еткен мәдени алмасудың қуатты арнасы болды. Бұл жолдың түркі халықтары мен Батыс әлемінің діни, мәдени өзара әрекеттесу мен өзара әсер етудің күрделі және көп қырлы үдерісті көрсетті. Бұл жол Шығыс пен Батыс арасындағы халықтарды бейбітшілік пен ынтымақтастыққа ұмтылуда біріктіретін күрделі мәдени және өркениеттік көпір болды.

Қорыта айтқанда, Ұлы Жібек жолы Батыс пен Шығыс өркениеттері арасындағы байланыстарды бейнелейді. Сауда әртүрлі ежелгі елдер арасындағы мәдени және рухани байланыстарды қамтамасыз ететін интеграция құралы болды. Мұнда түркілердің рөлі аз болмады. Бүгінде тарихшылар Ұлы Жібек жолын Батыс пен Шығыс елдерін байланыстыратын керуен жолдарының кең жүйесі деп түсінеді. Алыстағы мәдениеттер мен өркениеттердің өзара байланыстары күрделі де қызықты құбылыс екенін жете түсінген жөн. Жібек жолының қызметін, сауданың сипаты мен мазмұнын, жекелеген облыс орталықтарының рөлдерін зерттеу өз алдына жеке мәселе болып қалғанын ескерсек, мәдени интеграция мен өзара өркениеттік байланыстардың зерттелуіне назар аудару қажет. Дегенмен, бұл Ұлы Жібек жолы тарихнамасындағы маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Өйткені, жібек саудасы ежелгі дәуірдің маңызды интеграциялық құралдарының біріне, Қытайдан Еуропаға сан алуан мәдениеттерді байланыстыратын шынайы көпірге айналды. Соның ішінде түркі әлемі мәдени және өркениетаралық диалогтың векторы болды. Түркі халықтарының жаңа Ренессансы оның адамзат дамуындағы тарихи рөлін зерттеуді ғана емес, сонымен бірге әлемдік өркениеттің дамуына қосқан үлесін де көрсетеді.

Әдебиет

Байпаков К.М., 2007. Великий Шёлковый путь на территории Казахстана. Алматы. Аруна. 496 с.

Байпақов К.М., 1998. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. Алматы. Ғылым. 216 с.

Бартольд В.В., 1993. Двенадцать лекций по истории тюркских народов Средней Азии. Алматы: Издательство «Жалын». 192 с.

Гумилев Л.Н., 1992. Қиял патшалығын іздеу. Алматы. 448 б.

Гумилев Л. Н., 2002. Древние тюрки. Санкт-Петербург. 576 с.

Даркевич В.П., 1976. Аргонавты средневековья. Москва. 200 с.

Жданович О.П., 2014. Менандр Протектор. История: О посольствах тюрков к персам и византийцам в 568 г. (перевод и комментарии). Золотоордынское обозрение. №1. С. 22-32

Запорожец В.М., 2011. Сельджуки. Москва. Воениздат. 295 с.

Золотарева Л.Р., Жумашев Р.М., 2018. Наследие Великого Шелкового пути в контексте мировой культуры. Караганда. 145 с.

Кляшторный С.Г., Султанов Т.И., 2000. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. Санкт-Петербург. 320 с.

Мамлеева Л.А., 1999. Становление Великого Шелкового пути в системе трансквилизационного взаимодействия народов Евразии. *Vita Antiqua*. №2. С. 53-61.

Менандр Византиец. История, 2003. Византийские историки: Дексипп, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Магистр, Менандр, Кандид Исавр, Ноннос и Феофан Византиец. Пер. Г.С. Дестуниса. СПб., 1860. переизд. Рязань. Александрия. 432 с.

Нысанбаев А.Н., Барлыбаева Г.Г., 2012. Этика как ядро казахской философской мысли. Вопросы философии. №10. С. 65-74.

Овчинникова Б.Б., 2009. Великий Шелковый путь – транзитная магистраль Восток – Запад – Восток. Россия и Китай: исторический опыт взаимодействия и новые грани сотрудничества: материалы науч.-практ. конф., Екатеринбург, 25-26 ноября 2008 г. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та. С. 101-109.

Орынбеков М.С., 2002. Қазақ сенімдерінің бастаулары. Алматы. 200 б.

Петров А.М., 1995. Великий Шелковый путь. О самом простом, но малоизвестном. Москва. 127 с.

Пигулевская Н.В., 1947. Византийская дипломатия и торговля шелком в V-VII вв. Византийский временник. Т.1. С. 184-213.

Ртвеладзе Э., 2005. Цивилизации, государства, культуры Средней Азии. Ташкент. 288 с.

Садырова З.Т., 2023. Великий Шелковый путь и развитие международных этнокультурных, торговых связей Караханидского каганата. Единство славянских и тюркских народов в истории и современности. Материалы III международного алтаистического форума. Барнаул. С. 110-114

Франкопан Питер, 2017. Шёлковый путь. Дорога тканей, рабов, идей и религий. Москва. 410 с.

Франкфор А.П., 1989. Существовал ли Великий Шелковый путь во II-I до н.э. Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. Алма-Ата: Наука. С. 203-216.

Худяков Ю.С., 1998. Искусство средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск. 119 с.

Шпенглер Освальд, 1993. Закат Европы. Новосибирск. 592 с.

Dawson Christopher, 1980. *Mission to Asia*. Medieval Academy of America. University of Toronto Press. 246 p.

Frankopan Peter, 2019. *The New Silk Roads: The Present and Future of the World*. London: Bloomsbury. 368 p.

Hansen Valerie, 2012. *The Silk Road: A New History*. New York: Oxford University Press. 304 p.

Jackson Peter, 2009. *The Mission of Friar William of Rubruck: His Journey to the Court of the Great Khan Möngke, 1253-1255*. Hackett Publishing Company. 312 p.

Nurzhanov A.A., Krupko I.V., 2018. Turkic culture as a unique environment and product of ethnocultural impulses of the Great silk way. *Nations and Religions of Eurasia*. No.3 (16). P. 22-30.

Tan Jingfeng, 2020. The Spread and Integration of Religious Culture Along the Eastern Silk Road. *Cultural and Religious Studies*. March. Vol. 8. No.3. P.174-177.

Teng Li, 2024. *Christianity on the Silk Roads. Reimagining the Silk Roads. Interactions and Perceptions Across Eurasia*. Edited By Julian Henderson. Stephen L. Morgan, Matteo Salonia. London: Routledge. 370 p.

Schafer Edward H., 1963. *The Golden Peaches of Samarkand: A Study of T'ang Exotics*. University of California Press. 399 p.

Waugh D.C., 2010. The Silk Roads in history. *Expedition*. №52(3). P. 9-22.

Reference

Baipakov K.M., 2007. Velikii Shyolkovii put na territorii Kazakhstana [The Great Silk Road on the Territory of Kazakhstan]. Almaty: Aruna. 496 p. [in Russian].

Baipakov K.M., 1998. Srednevekovie goroda Kazakhstana na Velikom Shelkovom puti. [Medieval Cities of Kazakhstan on the Great Silk Road]. Almaty: Gylym. 216 p. [in Russian].

Bartold V.V., 1993. Dvenadtsat' lektzii po istorii turetskikh narodov Srednei Azii [Twelve lectures on the history of the Turkish peoples of Central Asia]. Almaty: Zhalyln. 123 p. [in Russian].

Gumilev L.N., 1992. Qiyal patshalıgın izdeu [Searching for the fantasy kingdom]. Almaty. 448 p. [in Kazakh].

Gumilev L.N., 2002. Drevnie tyurki [Ancient Turks]. Sankt-Peterburg. 576 p. [in Russian].

Darkevich V.P., 1976. Argonavti srednevekoviya [The Argonauts of the Middle Ages]. Moskva. 200 p. [in Russian].

Zhdanovich O.P., 2014. Menandr Protektor. Istoriya: O posolstvakh tyurkov k persam i vizantiitsam v 568 g. (perevod i kommentarii) [Menander the Protector. History: On the Turkic Embassies to the Persians and Byzantines in 568 (translation and commentary)]. *Zolotoordinskoe obozrenie*. №1 (3). P. 22-32. [in Russian].

Zaporozhets V.M., 2011. Seljuki [Seljuks]. Moscow. Voenizdat. 295 p.

Zolotareva L.R., Zhumashev R.M., 2018. Nasledie Velikogo Shelkovogo puti v kontekste mirovoi kulturi [The Heritage of the Great Silk Road in the Context of World Culture]. Karaganda. 145 p. [in Russian].

Klyashtornii S.G., Sultanov T.I., 2000. Gosudarstva i narodi Yevraziiskikh stepei. Drevnost i srednevekove [States and Peoples of the Eurasian Steppes. Antiquity and the Middle Ages]. Sankt-Peterburg. 320 p. [in Russian].

Mamleeva L.A., 1999. Stanovlenie Velikogo Shelkovogo puti v sisteme transtsvilizatsionnogo vzaimodeistviya narodov Yevrazii [The Formation of the Great Silk Road in the System of Transcivilizational Interaction of the Peoples of Eurasia]. *Vita Antiqua*. №2. P. 53-61. [in Russian].

Menander the Byzantine. *History*. 2003. [Byzantine historians: Dexippus, Eunapius, Olympiodorus, Malchus, Peter the Magister, Menander, Candidus the Isaurian, Nonnos, and Theophanes the Byzantine]. Translated by G.S. Destunis. St. Petersburg. 1860. Reprinted in Ryazan. Alexandria. 432 p.

Nisanbaev A.N., Barlibaeva G.G., 2012. Etika kak yadro kazakhskoi filosofskoi misli. [Ethics as the Core of Kazakh Philosophical Thought]. *Voprosi filosofii*. № 10. P. 65-74. [in Russian].

Ovchinnikova B.B. 2009. Velikii Shelkovii put – tranzitnaya magistral Vostok – Zapad – Vostok [The Great Silk Road – an East-West-East Transit Highway]. *Rossiya i Kitai: istoricheskii opit vzaimodeistviya i novie grani sotrudnichestva: materialy nauch.-prakt. konf. Yekaterinburg, 25-26 noyabrya 2008 g. Yekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta*. P. 101-109. [in Russian].

Orynbekov M.S., 2002. Qazaq senimderinin bastaulari [Kazakh Historical Archives]. *Almaty*. 200 p. [in Kazakh].

Petrov A.M., 1995. Velikii Shelkovii put. O samom prostom, no malo izvestnom [The Great Silk Road. About the Simplest, but Little Known]. *Moskva*. 127 p. [in Russian].

Pigulevskaya N.V., 1947. Vizantiiskaya diplomatiya i trgovlya shelkom v V-VII vv. [Byzantine Diplomacy and the Silk Trade in the 5th-7th Centuries]. *Vizantiiskii vremennik*. Vol.1. P. 184-213. [in Russian].

Rtveladze E., 2005. Tsivilizatsii, gosudarstva, kulturi Srednei Azii [Civilizations, States, and Cultures of Central Asia]. *Tashkent*. 288 p. [in Russian].

Sadirova Z.T., 2023. Velikii Shelkovii put i razvitie mezhdunarodnikh etnokulturnikh, trgovikh svyazei Karakhanidskogo kaganata [The Great Silk Road and the Development of International Ethnocultural and Trade Relations of the Karakhanid Khaganate]. *Yedinstvo slavyanskikh i tyupkskikh narodov v istorii i sovremennosti. Materialy III Mezhdunarodnogo altaisticheskogo foruma. Barnaul*. P. 110-114. [in Russian].

Frankopan Peter, 2017. Shyolkovii put. Doroga tkanei, rabov, idei i religii [The Silk Road. The Road of Fabrics, Slaves, Ideas, and Religions]. *M.: Eksmo*. 410 p. [in Russian].

Frankfor A.P., 1989. Sushchestvoval li Velikii Shelkovii put vo II-I do n.e. [Did the Great Silk Road Exist in the 2nd-1st BC]. *Vzaimodeistvie kochevikh kultur i drevnikh tsivilizatsii. Alma-Ata: Nauka*. P. 203-216. [in Russian].

Khudyakov Yu.S., 1998. Iskustvo srednevekovikh kochevnikov Yuzhnoi Sibiri i Tsentralnoi Azii [The Art of Medieval Nomads of Southern Siberia and Central Asia]. *Novosibirsk*. 119 p. [in Russian].

Shpengler Oswald, 1993. Zakat Yevropi [The Decline of Europe]. *Novosibirsk*. 592 p. [in Russian].

Dawson Christopher, 1980. *Mission to Asia*. Medieval Academy of America. University of Toronto Press. 246 p.

Frankopan Peter, 2019. *The New Silk Roads: The Present and Future of the World*. London: Bloomsbury. 368 p

Hansen Valerie, 2012. The Silk Road: A New History. New York. Oxford University Press. 304 p.

Jackson Peter, 2009. The Mission of Friar William of Rubruck: His Journey to the Court of the Great Khan Möngke. 1253-1255. Hackett Publishing Company. 312 p.

Nurzhanov A.A., Krupko I.V., 2018. Turkic culture as a unique environment and product of ethnocultural impulses of the Great silk way. Nations and Religions of Eurasia. No.3 (16). P. 22-30

Schafer Edward H., 1963. The Golden Peaches of Samarkand: A Study of T'ang Exotics. University of California Press. 399 p.

Tan Jingfeng, 2020. The Spread and Integration of Religious Culture Along the Eastern Silk Road. Cultural and Religious Studies. March Vol. 8. No.3. P.174-177.

Teng Li, 2024. Christianity on the Silk Roads. Reimagining the Silk Roads. Interactions and Perceptions Across Eurasia. Edited by Julian Henderson, Stephen L. Morgan, Matteo Salonia. London: Routledge. 370 p.

Waugh D.C., 2010. The Silk Roads in history. Expedition. №52(3). P. 9-22.

Авторлар туралы мәліметтер:

Абдукадыров Нұржігіт Момынбекұлы, PhD, дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының доценті, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, әл-Фараби даңғ., 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 56195713700

Шоқатова Айсұлу Қажымұқанқызы, аға оқытушы, педагогика және тарих кафедрасы, А.К. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Жұмабаев көш., 4, Астана, Қазақстан Республикасы.

Мырзахмет Ғалия Кенесбайқызы, PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Тұран көш., 5, Түркістан, Қазақстан Республикасы.

Сиздиқов Бағдәулет Сапарбайұлы, PhD, қауымд. профессор, жетекші ғылыми қызметкер, Археология ғылыми-зерттеу институты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Тұран көш., 5, Түркістан, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 57210560635

Information about authors:

Nurzhigit Abdukadyrov, PhD, Associate Professor, Department of World History, Historiography and Source Studies, Al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 56195713700

Aisulu Shokatova, Senior Lecturer, Department of Pedagogy and History, A.K. Kusainov Eurasian Humanitarian Institute, 4 Zhumabayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Galiya Myrzakhmet, PhD Student, Khoja Akhmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, 5 Turan Str., Turkestan, Republic of Kazakhstan.

Bagdaulet Sizdikov, PhD, Associate Professor, Leading Researcher, Research Institute of Archaeology, Khoja Akhmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, 5 Turan Str., Turkestan, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 57210560635

Сведения об авторах:

Абдукадыров Нуржигит Момынбекович, PhD, доцент, кафедра всемирной истории, историографии и источниковедения, КазНУ имени аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан.

Scopus ID: 56195713700

Шокатова Айсулу Кажымукановна, старший преподаватель, кафедра педагогики и истории, Евразийский гуманитарный институт им. А.К. Кусаинова, ул. Жумабаева, 4, Астана, Республика Казахстан.

Мырзахмет Галия Кенесбаевна, PhD докторант, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, ул. Туран, 5, Туркестан, Республика Казахстан.

Сиздиков Багдаулет Сапарбаевич, PhD, доцент, ведущий научный сотрудник, научно-исследовательский институт археологии, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, ул. Туран, 5, Туркестан, Республика Казахстан.

Scopus ID: 57210560635

Авторлардың үлесі:

Н. Абдукадыров зерттеу тақырыбы бойынша материалдарды талдап, ғылыми тұжырымдама мен зерттеу әдіснамасын әзірледі, мақаланы жазуды жүзеге асырды.

Ф. Мырзахмет материалдарды жинауға, қорытындылар мен тұжырымды жазуға қатысты.

А. Шокатова шет тілдеріндегі (орыс, ағылшын) мәтіндерді аударып, редакциялады.

Б. Сиздиков археологиялық материалдарды жинау және талдау, мәліметтердің уақытын анықтау жұмыстарын жүргізді.

Contribution of the authors:

N. Abdukadirov interpreted materials on the research topic, developed the scientific framework and research methodology, and carried out the writing of the article.

G. Myrzakhmet participated in collecting materials and in writing the conclusions and final section.

A. Shokatova translated and edited texts in foreign languages (Russian, English).

B. Sizdikov collected and analyzed the archaeological materials, as well as determined the chronology of the data.

Вклад авторов:

Н. Абдукадыров интерпретировал материалы по теме исследования, разработал научную формулировку и методологию исследования, осуществил написание статьи.

Г. Мырзахмет участвовал в сборе материалов, в написании выводов и заключения.

А. Шокатова переводила и редактировала тексты на иностранных языках (русский, английский).

Б. Сиздигов проводил работы по сбору и анализу археологических материалов, а также по определению хронологии данных.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.